

Fiscale aspecten van publiek-private samenwerking op basis van DBFMO-contracten

In deze bijdrage worden fiscale aspecten van publiek-private samenwerking (PPS) besproken. Deze bijdrage spitst zich toe op DBFMO-contracten, die thans de in internationaal opzicht meest gebruikte vorm van PPS zijn.¹ De afkorting DBFMO staat voor Design, Build, Finance, Maintain en Operate. Op basis van een DBFMO-contract draagt een overheidslichaam het ontwerp, de bouw, de financiering, het onderhoud en de exploitatie van infrastructuur op aan een private partij. Voorbeelden van deze infrastructuur zijn (snel)wegen², waterzuiveringsinstallaties³, spoorlijnen⁴ en overheidsgebouwen.⁵

mr. D.J. Prinsen

mw. mr. F.J.
Manzoni-Van de
Kuilen

1. INLEIDING

DBFMO-contracten kenmerken zich doordat niet de realisatie van de infrastructuur, maar dienstverlening centraal staat. Ze hebben veelal een looptijd van vijftien tot meer dan dertig jaar.⁶ De private partij is een speciaal voor het PPS-project door aannemers, financiers en (andere) dienstverleners gevormde projectvennootschap. De aanduiding 'publiek-private samenwerking' kan misleidend zijn in die zin dat de projectvennootschap onder een DBFMO-contract in feite opdrachtnemer is en de betrokken overheid opdrachtgever. Voor een beschrijving van de kernelementen van DBFMO-contracten wordt verwezen naar de bijdrage van mw. mr. V.D. van Baasbank en mr. D.J.L. van Ee in dit nummer. In onderdeel 2 van deze bijdrage worden aspecten op het gebied van de directe belastingen behandeld. In onderdeel 2.1. wordt allereerst kort stilgestaan bij de subjectieve belastingplicht van de projectvennootschap. In onderdeel 2.2. komt de objectieve belastingplicht van de projectvennootschap voor de vennootschapsbelasting aan de orde. In dit onderdeel wordt eerst ingegaan op de vraag hoe de infrastructuur fiscaal zou moeten worden gekwalificeerd. Daarna wordt besproken welk effect de kwalificatie van de infrastructuur zou hebben op het fiscale moment van winstneming en de fiscale winstberekening van de projectvennootschap. In onderdeel 3 worden de aspecten van DBFMO-projecten op het gebied van de omzetbelasting besproken. In onderdeel 3.1 wordt aandacht besteed aan de vraag of de prestaties van de projectvennootschap voor de omzetbelasting als afzonderlijke prestaties of als één samengestelde prestatie moeten worden behandeld. In onderdeel 3.2 wordt nagegaan of de prestaties van de projectvennootschap als levering of als dienst kwalificeren. In de onderdelen 3.3 en 3.4 worden ten slotte de BTW-posities van respectievelijk de projectvennootschap en de opdrachtgevende overheid doorgenomen. Onderdeel 4 bevat de conclusie.

2. DIRECTE BELASTINGEN

2.1. Subjectieve belastingplicht

In deze bijdrage wordt ervan uitgegaan dat de projectvennootschap subjectief belastingplichtig is voor de vennootschapsbelasting. Echter, niet is uitgesloten dat de deelnemende aannemers, financiers en overige dienstverleners kiezen voor een transparante samenwerkingsvorm, zoals een vennootschap onder firma of besloten commanditaire vennootschap, opdat zij het resultaat ervan fiscaal kunnen consolideren. Aanloopverliezen, bijvoorbeeld, kunnen dan worden verrekend met de resultaten van de deelnemers. Als de projectvennootschap fiscaal transparant is, zijn de in dit onderdeel 2 besproken fiscale aspecten van DBFMO-projecten in beginsel en mutatis mutandis van toepassing op de deelnemers.⁷

2.2. Objectieve belastingplicht

Voor de projectvennootschap (en – indirect – de deelnemende aannemers, financiers en overige dienstverleners) is van groot belang op welk tijdstip of welke tijdstippen zij fiscaal winst moet(en) nemen en hoe zij de fiscale winst moet(en) berekenen. DBFMO-contracten hebben, zoals gezegd in de inleiding, een aanzienlijke looptijd, zodat het tijdstip of de tijdstippen van winstneming en de wijze van winstberekening grote invloed hebben op de cashflow van de projectvennootschap. De projectvennootschap is natuurlijk gebaat bij uitstel van winstneming en een methode van winstberekening waarbij zij kosten zo vroeg mogelijk in aanmerking kan nemen.

De betrokken overheid heeft in beginsel ook belang bij uitstel van winstneming. Immers, fiscale lasten werken kostprijsverhogend en de projectvennootschap zal proberen de hogere kosten geheel of gedeeltelijk door te berekenen aan de overheid. Als de betrokken overheid tot de centrale overheid behoort, kan hij – in zijn hoedanigheid van ontvanger – echter ook belang hebben bij vervroeging van de

heffing en verhoging van de belastinginkomsten. Dat leidt overigens vaak tot het opnemen in DBFMO-contracten van een clause die bijvoorbeeld een aanpassing van de vergoeding met zich brengt als de betrokken overheid belastingen invoert of verhoogt die tot een verhoging van de kosten van het project leiden.⁸

Winstneming en winstberekening worden beheerst door de beginselen van goed koopmansgebruik.⁹ Hoe deze beginselen bij PPS moeten worden toegepast, is afhankelijk van de kwalificatie van de door de projectvennootschap te realiseren infrastructuur. Als de infrastructuur tijdens de bouw als onderhanden werk moet worden aangemerkt, schrijft goed koopmansgebruik winstneming bij oplevering voor.¹⁰ Als de infrastructuur als bedrijfsmiddel van de projectvennootschap kwalificeert, is er geen opleveringsmoment waarop de projectvennootschap winst moet nemen, maar wordt winstneming gelijkmatiger verdeeld over de looptijd van het DBFMO-contract. Winstneming en winstberekening worden uitgebreider besproken in de onderdelen 2.3 en 2.4. In het volgende onderdeel wordt getracht antwoord te geven op de vraag hoe de projectvennootschap de infrastructuur fiscaal moet kwalificeren.

2.2.1. Kwalificatie van de infrastructuur

Kwalificatie als voorraad

Het is niet waarschijnlijk dat de infrastructuur als voorraad kwalificeert. Een voorraad wordt niet in opdracht van een derde aangelegd of geproduceerd, terwijl de infrastructuur in opdracht van een overheid gerealiseerd wordt.¹¹

Kwalificatie als onderhanden werk

De infrastructuur is om verschillende redenen niet gemakkelijk als onderhanden werk te kwalificeren. Zo strekt de looptijd van DBFMO-contracten zich over een veel langere periode uit dan de bouw van de te realiseren infrastructuur en behelzen dergelijke contracten veel meer dan alleen de totstandkoming van een werk van stoffelijke aard, wat in geval van een overeenkomst tot aanneming van werk de belangrijkste verplichting is van de aannemer.¹²

Bij aanneming van werk is het werk vanaf de oplevering voor risico van de opdrachtgever.¹³ In DBFMO-contracten valt echter moeilijk een opleveringsmoment te construeren.¹⁴ Immers, gedurende de looptijd van een DBFMO-contract – deze strekt zich uit tot ver na het gereedkomen van de infrastructuur – blijft de infrastructuur voor risico van de projectvennootschap.¹⁵ Tegen dit argument zou pleiten dat een DBFMO-contract wellicht in moten zou moeten worden verdeeld, waarbij de fase van het ontwerp en de bouw van de infrastructuur moet worden gezien als overeenkomst tot aanneming van werk culminerend in een oplevering, terwijl de fase volgend op het gereedkomen van de infrastructuur moet worden gezien als dienstverlening bestaande uit onderhoud en exploitatie.

Het antwoord op de vraag of DBFMO-contracten fiscaal als één geheel moeten worden beschouwd of in moten moeten worden gedeeld, zou gevonden kunnen worden in het Wegenbouwarrest.¹⁶ De belanghebbende in de desbetreffende zaak nam een opdracht tot het aanleggen en onderhouden van verschillende wegen aan tegen één aannem-

som. Belanghebbende declareerde zijn opdrachtgever echter vierwekelijks betalingstermijnen, afhankelijk van de voortgang van de werkzaamheden. Na de voltooiing van het werk declareerde hij de laatste betalingstermijn ter grootte van het verschil tussen de aannemingsom en de som van de reeds gedeclareerde termijnen.

In geschil was de vraag of belanghebbende winst moest nemen op reeds gedeclareerde termijnen, verband houdende met opdrachten tot aanleg en onderhoud van wegen, die op balansdatum nog niet gereed waren. Het hof overwoog dat de wijze van declareren met zich bracht dat meevallers bij eerdere bestekposten tenevallers bij latere bestekposten niet uitsloten. Dat bracht het hof tot het oordeel dat het bestek als één werk moest worden beschouwd en dat de termijndeclaraties niet het karakter hadden van zelfstandige vorderingen die als verdiend konden worden beschouwd.¹⁷ Volgens het hof hoefde belanghebbende dus geen winst te nemen op reeds gedeclareerde termijnen. De Hoge Raad overwoog dat in dit oordeel van het hof lag besloten dat de termijndeclaraties geen betrekking hadden op de oplevering van gehele werken of op zichzelf staande delen van werken.¹⁸

In zijn noot onder het voorgaande arrest schreef Van der Geld: 'Het antwoord op de vraag of men een contract voor de fiscale winst- en verliesneming als één geheel dient te beschouwen dan wel in moten moet verdelen, is sterk van de feiten afhankelijk. In één contract wordt blijkbaar de aanleg c.q. het onderhoud van diverse aparte stukken weg overeengekomen. Partijen zullen de totale aanneemsom zijn overeengekomen door ook van alle te verrichten werkzaamheden uit te gaan. In die totale aanneemsom zit dan ook verdisconteerd dat een verlies op een of meerdere deelwerken gecompenseerd wordt door winst op de overige. Daarom is mijn inziens ook terecht beslist dat alle per contract overeengekomen werkzaamheden als één werk moeten worden beschouwd. Dat men op een contract pas winst behoeft te nemen als de werkzaamheden zijn afgerond, is mijns inziens alleen dan in overeenstemming met goed koopmansgebruik als er geen vergoeding per gewerkte tijds-eenheid is overeengekomen. In dat geval loopt de opdrachtnemer nog voldoende risico ten aanzien van het resultaat op het contract.'

Uit het Wegenbouwarrest volgt dat DBFMO-contracten als één geheel moeten worden beschouwd als meevallers bij eerdere posten, zoals ontwerp en bouw, tenevallers bij latere posten, zoals onderhoud, niet uitsluiten of als de projectvennootschap, in de woorden van Van der Geld, na de oplevering van de infrastructuur (gesteld dat op enig moment na het gereedkomen van oplevering zou kunnen worden gesproken) nog voldoende risico ten aanzien van het met het ontwerp en de bouw behaalde resultaat loopt. Dat risico is zonder twijfel aanzienlijk, wat in de eerste plaats blijkt uit het feit dat de risico's verband houdende met de infrastructuur, zoals reeds gezegd, ook na het beschikbaar komen ervan bij de projectvennootschap blijven. In de tweede plaats gaat de vergoeding voor het ontwerp en de bouw van de infrastructuur op in beschikbaarheids- of gebruikersvergoedingen waarvan de totale omvang afhankelijk is van gebeurtenissen – zoals, in de eerste plaats, de feitelijke

beschikbaarheid – die zich na het totstandkomen van de infrastructuur kunnen voordoen.¹⁹

Bij aanneming van werk is de opdrachtgever na oplevering de prijs voor het werk verschuldigd.²⁰ Als er bij een DBFMO-project al een moment van oplevering zou kunnen worden onderkend, is de betrokken overheid nog geen vergoeding verschuldigd; zij is pas vergoedingen verschuldigd vanaf het moment waarop de projectvennootschap het gerealiseerde werk beschikbaar stelt. De vergoedingen zijn bovendien verschuldigd over de resterende looptijd van het DBFMO-contract en vormen niet zozeer de tegenprestatie voor de bouw van de infrastructuur, maar voor de beschikbaarheid ervan, daaronder begrepen onderhoud en exploitatie.²¹ Ook staat de hoogte van de vergoedingen niet van tevoren vast: als de infrastructuur gedurende enige tijd niet beschikbaar is, ontvangt de projectvennootschap in beginsel geen of een lagere vergoeding. Ook is mogelijk dat de projectvennootschap geen beschikbaarheidsvergoedingen van de betrokken overheid, maar vergoedingen van gebruikers van de door haar gerealiseerde infrastructuur ontvangt, bijvoorbeeld tol voor het gebruik van een brug, aquaduct of wegentraject.

Ten slotte regelen DBFMO-contracten vaak dat de projectvennootschap de infrastructuur aan het einde van de looptijd 'overdraagt' of 'teruggeeft' aan de opdrachtgevende overheid, al dan niet tegen een bepaalde vergoeding.²² In dergelijke gevallen valt dus eerder een opleveringsmoment aan te wijzen aan het einde van de looptijd van het DBFMO-contract dan op het moment waarop de infrastructuur gereed komt. Overigens staan 'overdraagt' en 'teruggeeft' tussen aanhalingstekens, omdat vaak niet de projectvennootschap, maar – door natrekking – de opdrachtgevende overheid juridisch eigenaar van de infrastructuur is. Immers, de infrastructuur wordt vaak gerealiseerd op aan de betrokken overheid toebehorende grond. In dergelijke gevallen behelzen de overdracht en de teruggaaf dus eerder een overdracht van verantwoordelijkheden en risico's ten aanzien van de infrastructuur door de projectvennootschap aan de betrokken overheid dan een overdracht van de juridische eigendom.

Kwalificatie als bedrijfsmiddel

Kenmerkend onderscheid tussen enerzijds bedrijfsmiddelen (vaste activa) en anderzijds voorraden en onderhanden werk (vlottende activa) is dat bedrijfsmiddelen van jaar tot jaar nutsprestaties leveren, terwijl vlottende activa ineens, namelijk bij verkoop of oplevering, één nutsprestatie leveren.²³ De infrastructuur gerealiseerd op basis van een DBFMO-contract levert gedurende een reeks van jaren nutsprestaties doordat de projectvennootschap via de exploitatie van deze infrastructuur de betrokken overheid bepaalde diensten kan leveren. Pas aan het einde van de contractperiode levert de projectvennootschap de infrastructuur aan de overheid²⁴ of gaan de risico's die de projectvennootschap droeg gedurende de contractperiode, over naar de overheid.

Een probleem bij de kwalificatie van de infrastructuur als bedrijfsmiddel van de projectvennootschap is dat een vermogensbestanddeel in beginsel slechts als bedrijfsmiddel kan kwalificeren als het tot het vermogen van de onderneming behoort.²⁵ De projectvennootschap wordt echter normali-

ter geen juridisch eigenaar van de infrastructuur, omdat de grond waarop de infrastructuur wordt gerealiseerd, eigendom wordt of blijft van de opdrachtgevende overheid. De infrastructuur wordt dan door natrekking juridisch eigendom van de overheid.

Het werk kan echter ook behoren tot het ondernemingsvermogen van de opdrachtnemer als de opdrachtnemer een zodanige verbintenisrechtelijke betrekking heeft tot het werk dat hij kwalificeert als de economische eigenaar van dat werk.²⁶ Dat is het geval als de opdrachtnemer het gebruiksrecht heeft van het werk en alle voor- en nadelen – dus alle risico's van waardeverandering en tenietgaan van het werk – ten volle door de opdrachtnemer worden gedragen.²⁷ Dus als de projectvennootschap zowel het risico van waardeverandering als het risico van tenietgaan van de infrastructuur loopt, zou wellicht gezegd kunnen worden dat zij economisch eigenaar van de infrastructuur wordt (blijft).

Een voorbeeld van economische eigendom van een opstal waarvan, door natrekking, een ander dan de ondernemer juridisch eigenaar was, is te vinden in een arrest van de Hoge Raad uit 1955.²⁸ Het arrest had betrekking op een tuinder die gronden pachtte en daarop onder meer een schuur vestigde. Door natrekking werd de eigenaar van de grond juridisch eigenaar van de schuur. Aan het einde van de pacht kon de tuinder de opstallen slopen en weghalen of tegen vergoeding van de actuele waarde achterlaten. De Hoge Raad oordeelde dat de tuinder de economische eigendom van de schuur bezat. Hiervoor is al gezegd dat DBFMO-contracten vaak regelen dat de projectvennootschap de infrastructuur aan het einde van de looptijd 'overdraagt' of 'teruggeeft' aan de opdrachtgevende overheid, al dan niet tegen een bepaalde vergoeding.²⁹ Afhankelijk van de voorwaarden waaronder de projectvennootschap de infrastructuur aan het einde van de looptijd aan de betrokken overheid kan of moet overdragen en de risico's ten aanzien van de infrastructuur die de projectvennootschap gedurende de looptijd draagt, kan de projectvennootschap dus als economisch eigenaar van de infrastructuur worden aangemerkt.

Tegen de stelling dat de projectvennootschap economisch eigenaar van de infrastructuur kan zijn, pleit dat in de literatuur als één van de voorwaarden voor economische eigendom genoemd wordt dat het goed waarop de economische eigendom betrekking heeft een individueel bepaalde of bepaalde zaak moet zijn of, anders gezegd, een zekere mate van zelfstandigheid moet hebben.³⁰ In 1972 werd de Hoge Raad tot een oordeel geroepen in een zaak betreffende een pachter die verbeteringen aan de gepachte grond liet aanbrengen, bestaande uit het verrichten van grondwerk, de aanleg van een weg en het aanbrengen van drainage.³¹ De Hoge Raad oordeelde dat niet gebleken was dat de aan de gepachte grond aangebrachte verbeteringen een zelfstandige onroerende zaak hadden doen ontstaan, waarvan de economische eigendom bij de pachter berustte. Per project zal moeten worden nagegaan of de infrastructuur als een in voldoende mate individueel bepaalde of bepaalde zaak kwalificeert. Afgaande op het arrest van 1972 bestaat de kans dat dat niet het geval is als de infrastructuur een (snel)weg is of als het DBFMO-project de renovatie van een overheidsgebouw betreft.³²

Als de projectvennootschap juridisch noch economisch als eigenaar van de infrastructuur kwalificeert, kan de infrastructuur toch als bedrijfsmiddel van de projectvennootschap kwalificeren. Volgens fiscale jurisprudentie kunnen investeringen in een gebruiksrecht ertoe leiden dat het gebruiksrecht wordt bestempeld als economisch goed en als bedrijfsmiddel kwalificeert. Dat is het geval als belangrijke investeringen in het gebruiksrecht ertoe leiden dat dat recht een bijzondere waarde krijgt.³³ Niet het werk, maar het gebruiksrecht wordt in dat geval als – onlichamelijk – bedrijfsmiddel aangemerkt. In DBFMO-projecten is het denkbaar dat de betrokken overheid de projectvennootschap het gebruiksrecht van een onroerende zaak toekent. Vervolgens verricht de projectvennootschap met het ontwerp en de bouw van de infrastructuur een belangrijke investering in dit gebruiksrecht. Voorbeelden zijn het pachten van grond en de aanleg van een weg op die grond of een gebruiksrecht op de onderbouw van een spoorlijn en de realisatie van de bovenbouw daarop.³⁴ In gevallen waarin de projectvennootschap niet als juridisch of economisch eigenaar van de infrastructuur kwalificeert, zou de vennootschap dus toch een bedrijfsmiddel voortbrengen als de investering in de infrastructuur als economisch goed kwalificeert. In dit geval vormt niet de infrastructuur, maar het recht tot gebruik van de infrastructuur en de onroerende zaak waarop of waarin die infrastructuur is gerealiseerd het – onlichamelijk – bedrijfsmiddel.³⁵

2.3. Winstneming en winstberekening bij kwalificatie als onderhanden werk

Als de infrastructuur in de ontwerp- en bouwfase fiscaal als onderhanden werk kwalificeert, schrijft goed koopmansgebruik winstneming voor uiterlijk bij de – materiële – oplevering.³⁶ De fiscale winst bij oplevering is primair gelijk aan het verschil tussen de door de overheid voor de infrastructuur betaalde prijs en de fiscale waarde waarvoor de infrastructuur bij oplevering in de boeken van de projectvennootschap staat. De prijs moet worden vastgesteld met inachtneming van, bijvoorbeeld, een garantievoorziening.³⁷ De projectvennootschap mag de gedurende de bouwfase gemaakte financieringskosten³⁸ en het constante deel van de algemene kosten³⁹ direct in aftrek brengen. De daardoor in de bouwfase onstane aanloopverliezen kunnen met de winst bij oplevering worden verrekend. Als de projectvennootschap – in weerwil van de in onderdeel 2.1 gedane aanname – een transparant samenwerkingsverband zou zijn, zouden de deelnemers hun aandeel in het constante deel van de algemene kosten en de financieringskosten gedurende de bouw van de infrastructuur ten laste van hun resultaat uit andere activiteiten kunnen brengen.

Bij DBFM-projecten levert de vaststelling van de door de overheid voor de infrastructuur betaalde prijs problemen op, omdat de projectvennootschap niet apart beloond wordt voor het ontwerp en de bouw van de infrastructuur, maar voor het geheel van zijn leveringen en diensten onder het DBFMO-contract. Bovendien neemt de beloning de vorm van beschikbaarheids- of gebruikersvergoedingen aan. Hieronder worden twee benaderingen voor de vaststelling van de prijs voor het ontwerp en de bouw van de infrastructuur voorgesteld.

Complexbenadering

De prijs zou kunnen worden gevonden door aan te nemen dat deze bij oplevering van de infrastructuur wordt omgezet in een rentedragende lening van de projectvennootschap aan de overheid en door de periodieke beschikbaarheidsvergoeding van de overheid te splitsen in enerzijds een vergoeding voor het onderhoud en de exploitatie en anderzijds een annuïteit bestaande uit een rentecomponent en een aflossingscomponent verband houdende met de lening. De prijs kan dan worden bepaald door de contante waarde van de te ontvangen annuïteiten op het moment van de oplevering te berekenen. De aflossingscomponent van de annuïteit raakt de fiscale winst van de projectvennootschap niet, de rentecomponent echter wel.

Het feit dat de projectvennootschap bij oplevering winst moet nemen op het ontwerp en de bouw van de infrastructuur en het feit dat de rentecomponent in de annuïteit aanvankelijk overheerst, leiden tot een onevenwichtige – voor de projectvennootschap nadelige – verdeling van de belastingdruk over de looptijd van het DBFMO-contract.⁴⁰ Aannemende dat de realisatie van de infrastructuur op zichzelf gezien een voor de projectvennootschap winstgevende activiteit is, zal de belastingheffing van de winst behaald door de projectvennootschap met het DBFMO-contract zich concentreren op het moment van de oplevering en in de direct daaropvolgende periode.

Concessiebenadering

Moeilijk is de prijsbepaling als de projectvennootschap niet van de overheid, maar van de gebruiker(s) vergoedingen ontvangt voor de frequentie en intensiteit van het gebruik van de infrastructuur. Een complicerende factor is dat de gebruikersvergoeding niet door de overheid wordt betaald. Dat brengt met zich dat deze niet kan worden gesplitst in enerzijds een vergoeding voor het onderhoud en de exploitatie van de infrastructuur en anderzijds rente op en aflossingen van een lening aan de overheid. Een benadering die wel met een gebruikersvergoeding in overeenstemming is, is die waarbij de overheid geacht wordt de prijs voor het werk te betalen door de projectvennootschap een concessie te verlenen, bestaande in het recht om de infrastructuur en de grond waarop deze is gerealiseerd te exploiteren en daar gebruikersvergoedingen voor te innen. Een andere complicerende factor kan dan echter zijn dat de omvang van de gebruikersvergoedingen moeilijk is te voorspellen. De waarde van de concessie – de prijs van de infrastructuur – kan dan moeilijk worden bepaald.

Voordeel van de concessiebenadering is dat de verdeling van de belastingdruk over de looptijd van het DBFMO-contract evenwichtiger kan zijn. Aannemelijk is dat de concessie voor de projectvennootschap kwalificeert als een onlichamelijk bedrijfsmiddel. Die kwalificatie brengt met zich dat de concessie kan worden afgeschreven. De toepasselijke methode van afschrijving bepaalt hoe de afschrijvingslasten verdeeld zullen worden over de resterende looptijd van het DBFMO-contract.

2.4. Winstneming en winstberekening bij kwalificatie als bedrijfsmiddel

In dit onderdeel wordt ervan uitgegaan dat de infrastructuur, althans het recht tot gebruik ervan, voor de projectvennootschap kwalificeert als lichamelijk respectievelijk onlichamelijk bedrijfsmiddel.⁴¹ Anders dan bij onderhanden werk⁴² kan de projectvennootschap het constante deel van de algemene kosten van de infrastructuur⁴³ en de rente op leningen waarmee de voortbrenging van de infrastructuur wordt gefinancierd⁴⁴ niet direct ten laste van het fiscale resultaat brengen, maar moet zij deze activeren. Gedurende de voortbrengingsfase maakt de projectvennootschap geen winst, zodat de niet-afrekbaarheid van deze kosten geen nadeel oplevert. Als de projectvennootschap fiscaal transparant zou zijn,⁴⁵ zou de niet-afrekbaarheid van de genoemde kosten nadelig zijn voor de deelnemers in de projectvennootschap.

Het activeren van de financieringskosten brengt met zich dat de verhouding tussen het eigen en het vreemde vermogen waarmee de projectvennootschap de voortbrenging van de infrastructuur financiert, invloed heeft op de hoogte van de historische kostprijs van de infrastructuur. Hier wordt met nadruk op gewezen omdat financiering door private partijen deel uitmaakt van DBFMO-projecten (en andere vormen van PPS). Naarmate de projectvennootschap het ontwerp en de bouw van de infrastructuur meer met vreemd vermogen financiert, zal de kostprijs daarvan hoger uitvallen.

Een groot voordeel van de behandeling van de infrastructuur als bedrijfsmiddel in plaats van onderhanden werk, is dat de projectvennootschap fiscaal geen winst op het ontwerp en de bouw hoeft te nemen bij het beschikbaar komen van de infrastructuur. De realisatie van de fiscale winst behaald door de projectvennootschap met het ontwerp en de bouw van de infrastructuur kan daarentegen gelijkmatig worden verdeeld over de beschikbaarheidsperiode. De projectvennootschap hoeft de belasting over deze winst niet voor te financieren, maar kan haar voldoen uit de beschikbaarheids- of gebruikersvergoedingen die de projectvennootschap periodiek ontvangt vanaf het beschikbaar komen van de infrastructuur.

Bij kwalificatie van de infrastructuur als bedrijfsmiddel van de projectvennootschap verloopt de winstberekening in grote lijnen als volgt. Aan de opbrengtzijde van de fiscale winst- en verliesrekening worden de beschikbaarheids- of gebruikersvergoedingen geboekt. Aan de kostenzijde van de fiscale winst- en verliesrekening worden allereerst de afschrijvingen van de infrastructuur geboekt.⁴⁶ In de tweede plaats maakt de projectvennootschap kosten voor het onderhoud en de exploitatie van de infrastructuur. Volgens het matchingsbeginsel van goed koopmansgebruik moeten de kosten van het onderhoud van de infrastructuur ten laste komen van het resultaat van het jaar waarin de exploitatie van de infrastructuur de kosten oproept. De uitgaven van de projectvennootschap voor het onderhoud zullen niet volledig samenvallen met de kosten van dit onderhoud. Om recht te doen aan het matchingbeginsel zal de projectvennootschap jaarlijks ten laste van de fiscale winst- en verliesrekening bedragen overeenstemmend met de onderhoudskosten doteren aan een onderhoudsvoorziening.⁴⁷ Aan de kosten-

zijde van de fiscale winst- en verliesrekening zal de projectvennootschap ten slotte de kosten van financiering van het DBFMO-project, zoals rente, boeken, behoudens voorzover deze kosten als kostprijs van de infrastructuur moeten worden geactiveerd. In het boekjaar waarin het DBFMO-contract eindigt en de infrastructuur wordt teruggegeven aan de overheid,⁴⁸ realiseert de projectvennootschap het verschil tussen de boekwaarde van de infrastructuur en de voor de infrastructuur bedongen terugkoppelprijs.

3. INDIRECTE BELASTINGEN

Bij DBFMO-contracten betaalt de betrokken overheid de projectvennootschap niet uitsluitend voor de realisatie van de infrastructuur, maar ook voor de beschikbaarheid ervan. Zoals hiervoor is beschreven, omvat een DBFMO-contract verschillende elementen die bestaan uit het ontwerp, de bouw, de financiering, het onderhoud en de exploitatie van de infrastructuur. Vanaf dat moment ontvangt de projectvennootschap een beschikbaarheidsvergoeding of een gebruikersvergoeding. Voor de heffing van BTW is van belang vast te stellen of de projectvennootschap één of meerdere prestaties verricht en hoe deze dan moeten worden gekwalificeerd. Daarnaast spelen de BTW-verplichtingen van de projectvennootschap en de hoedanigheid van de overheid als opdrachtgever een rol.

3.1. Prestaties van de projectvennootschap onder het DBFMO-contract

De projectvennootschap verricht een samenstel van prestaties onder een DBFMO-contract. De projectvennootschap wordt belast met het ontwerp, de bouw, de financiering, het onderhoud en de exploitatie van de infrastructuur. De overheid of de gebruiker betaalt de projectvennootschap pas vanaf het moment dat de infrastructuur daadwerkelijk beschikbaar wordt gesteld. De overheid betaalt doorgaans geen afzonderlijke vergoeding voor de verschillende elementen van het DBFMO-contract, maar één periodieke vergoeding voor de beschikbaarheid. Bij een gebruikersvergoeding ontvangt de projectvennootschap een vergoeding die afhankelijk is van het gebruik van de infrastructuur.

Vanwege het geïntegreerde karakter ligt het bij een DBFMO-contract voor de hand om van één samengestelde prestatie uit te gaan. De overheid heeft niet de bedoeling afzonderlijke prestaties in te kopen, maar een geïntegreerd pakket. Dit pakket wordt economisch als één prestatie gezien zodat deze voor de BTW ook niet kunstmatig moet worden gesplitst.⁴⁹ Het is dan van belang vast te stellen wat de kenmerkende elementen zijn die dan geacht worden de hoofdprestatie te vormen. De overige elementen delen dan het fiscale lot van de hoofdprestatie en worden geacht daar in op te gaan.

De uitgangspositie dat bij een DBFMO-contract sprake is van een samengestelde prestatie, is de meest praktische en werkbare benadering vanuit BTW-perspectief. Een periodieke vergoeding zal worden betaald vanaf het moment dat de infrastructuur beschikbaar is. Een toerekening van de vergoeding of delen daarvan aan de afzonderlijke elementen, ontwerp, bouw, financiering, onderhoud en exploitatie, in tijd en belang zal niet eenvoudig te maken zijn.

3.2. Levering of dienst?

In het kader van een DBFMO-contract realiseert de projectvennootschap doorgaans een nieuwe onroerende zaak of onderdeel daarvan op grond of opstellen die eigendom zijn van de overheid. Bij de realisatie ontstaat een nieuw vervaardigde onroerende zaak. Omdat de onroerende zaak wordt vervaardigd op gronden en/of opstellen van de overheid, zal de eigendom van de nieuw vervaardigde onroerende zaak door middel van natrekking overgaan op de overheid. De projectvennootschap draagt in civielrechtelijke zin geen eigendom over. Voor de BTW verricht de projectvennootschap echter wel een levering op het moment dat zij de onroerende zaak oplevert. Deze (op)levering is in beginsel onderworpen aan BTW.

De renovatie van een gebouw leidt ook tot (op)levering van een onroerende zaak als een nieuwe onroerende zaak wordt vervaardigd. Een onroerende zaak is nieuw vervaardigd als de functie van het gebouw volgens in het maatschappelijke verkeer gangbare opvattingen verschilt van de functie die het gebouw daarvoor had. De verbouwing moet dan zo ingrijpend zijn dat een pand is ontstaan dat tevoren niet bestond.⁵⁰ De gebruiks- en aanwendingsmogelijkheden van het gebouw dienen wezenlijk te zijn veranderd.

Als geen nieuwe onroerende zaak wordt vervaardigd, verricht de projectvennootschap een dienst. Het is dan de vraag hoe de dienstverlening door de projectvennootschap voor de BTW moet worden gekwalificeerd. De kwalificatie van de dienst is relevant voor het toepasselijke BTW-regime. De hoofdregel is dat een dienst belast is met BTW. Er gelden echter enkele uitzonderingen, zoals voor de verhuur van onroerende zaken. De vraag rijst of de dienstverlening door de projectvennootschap als verhuur kan worden aangemerkt. Het begrip verhuur is een communautair begrip en de inhoud ervan kan niet worden bepaald door het Nederlandse civiele recht. Voor de BTW wordt onder verhuur begrepen elke terbeschikkingstelling van een onroerende zaak, niet zijnde een levering. DBFMO-contracten bepalen in de regel dat gedurende het gehele project de overheid eigenaar van het object blijft, waardoor de projectvennootschap het object niet ter beschikking kan stellen. De projectvennootschap moet zorgdragen voor de beschikbaarheid van het object, wat wezenlijk anders is dan het object ter beschikking stellen. De dienstverlening van de projectvennootschap kan naar onze mening dan ook niet als verhuur van een onroerende zaak worden aangemerkt.⁵¹

Als de projectvennootschap geen onroerende zaak oplevert, ligt het voor de hand om bij DBFMO-contracten uit te gaan van een dienst sui generis. Omdat op deze dienst geen vrijstelling kan worden toegepast, moet de projectvennootschap BTW in rekening brengen.

3.3. BTW-positie projectvennootschap

De projectvennootschap is doorgaans een consortium van verschillende ondernemers. Het consortium kan verschillende rechtsvormen aannemen. De opdrachtnemer, het consortium, kwalificeert als ondernemer voor de BTW en zal zich als zodanig moeten registreren. De rechtsvorm van de projectvennootschap is irrelevant, omdat elk samenwerkingsverband dat in het maatschappelijke verkeer als entiteit

optreedt, en als zodanig naar buiten treedt, als ondernemer kan kwalificeren. Het maakt hierbij niet uit of de door het consortium gekozen rechtsvorm voor de andere belastingen (zie onderdeel 2.1) als transparant wordt beschouwd.

De projectvennootschap zal bij de uitvoering van het project gebruikmaken van onderaannemers. De werkzaamheden van de projectvennootschap betreffen veelal de uitvoering van een werk van stoffelijke aard⁵² dat betrekking heeft op onroerende zaken. Als de projectvennootschap hierbij onderaannemers inschakelt, is de verleggingsregeling⁵³ van toepassing, wat inhoudt dat de belasting die de onderaannemer over zijn deel van het werk verschuldigd is, wordt geheven van de aannemer. De onderaannemer mag dus geen BTW berekenen omdat de projectvennootschap de verschuldigde BTW op aangifte moet voldoen. Deze BTW kan op dezelfde aangifte als voorbelasting weer in aftrek worden gebracht. De verleggingsregeling kan ook van toepassing in de relatie projectvennootschap – opdrachtgever, omdat de opdrachtgever als eigenbouwer⁵⁴ kan kwalificeren. Hierbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan een gemeentelijk grondbedrijf. In deze situatie mag echter worden afgezien van het toepassen van de verleggingsregeling. De projectvennootschap dient dan op de gewone wijze BTW in rekening te brengen.

De projectvennootschap zal BTW moeten berekenen over de beschikbaarheidsvergoeding of gebruikersvergoeding. De BTW is in beginsel verschuldigd op het moment waarop de factuur wordt uitgereikt, of moet worden uitgereikt, of op het moment van het verrichten van de prestatie. Volgens het factuurstelsel moet de projectvennootschap de factuur uitreiken voor de vijftiende dag na de maand waarin hij de levering of dienst heeft verricht. Toepassing van het factuurstelsel leidt er in het geval van een (op)levering ertoe dat de projectvennootschap BTW moet voldoen aan de Belastingdienst op een eerder tijdstip dan dat hij de vergoeding plus BTW ontvangt van de overheid. Op het moment dat de projectvennootschap de factuur uitreikt zou hij BTW moeten voldoen over de beschikbaarheidsvergoeding die over de gehele looptijd van het contract is verschuldigd. De projectvennootschap kan dit voorkomen door gebruik te maken van het kasstelsel. Bij het kasstelsel is de opdrachtnemer de BTW pas verschuldigd op het tijdstip waarop hij de vergoeding ontvangt.

Het kasstelsel kan alleen worden toegepast als de opdrachtgever de prestaties afneemt in de specifieke rol van overheid, dus niet die van ondernemer. De projectvennootschap dient voor toepassing van het kasstelsel vooraf toestemming te vragen aan de Belastingdienst.

3.4. Positie van de betrokken overheid

De opdrachtgever zal bij PPS op basis van een DBFMO-contract in de regel niet als ondernemer maar als overheid optreden. De overheid zal de in rekening gebrachte BTW niet kunnen verrekenen. Gemeenten, provincies en regionale lichamen kunnen de BTW gecompenseerd krijgen uit het BTW-compensatiefonds.

Als een publiekrechtelijke rechtspersoon niet optreedt binnen een specifiek voor hem geldend juridisch regime, maar zelfstandig economische activiteiten verricht, wordt hij aan-

gemarkt als ondernemer voor de BTW. Dit is bijvoorbeeld het geval bij een gemeentelijke kredietbank en een gemeentelijk grondbedrijf.

Voorzover een ondernemer van BTW-vrijgestelde activiteiten verricht, is de BTW op de door hem gemaakte kosten niet aftrekbaar. De ondernemer wordt ook niet gecompenseerd vanuit het BTW-compensatiefonds omdat hij niet als overheid optreedt. Het rijk wordt evenmin gecompenseerd uit het compensatiefonds. PPS, die bestaat uit een vorm van uitbesteden zoals bij DBFMO-contracten, kan in deze gevallen minder aantrekkelijk zijn omdat de overheid geconfronteerd wordt met een toename van de BTW-druk. Dit wordt vooral veroorzaakt doordat bij uitbesteding via DBFMO-contracten de projectvennootschap over de personeelskosten BTW in rekening brengt, terwijl bij uitvoering in eigen beheer, op de kosten van eigen personeel geen BTW drukt.

Oprachtgevers die BTW-vrijgestelde activiteiten verrichten kunnen bij de (op)levering van infrastructuur geconfronteerd worden met de zogenoemde integratieheffing. Deze integratieheffing is gecreëerd om de ongelijkheid op te heffen die ontstaat wanneer een vrijgestelde ondernemer in eigen beheer goederen vervaardigt. In dat geval drukt er minder BTW op het product dan wanneer de ondernemer het product kant en klaar zou hebben gekocht van een derde. De integratieheffing houdt in dat de opdrachtgever geacht wordt de onroerende zaak aan zichzelf te leveren. De opdrachtgever is dan BTW verschuldigd over de totale voortbrengingskosten bij de oplevering. De BTW die in rekening wordt aan de opdrachtgever tijdens de 'bouwfase' kan op de normale wijze in aftrek worden gebracht.

4. CONCLUSIE

Onder een DBFMO-contract verricht de opdrachtnemer diensten aan de opdrachtgever die bestaan uit het ontwerp, de bouw, de financiering, het onderhoud en de exploitatie van bepaalde infrastructuur. Niet zozeer de oplevering van de infrastructuur, maar de beschikbaarheid ervan staat centraal. Geconcludeerd kan worden dat de elementen van een DBFMO-contract niet afzonderlijk moeten worden beoordeeld, maar fiscaal als één geheel moeten worden gezien.

Voor de directe belastingen is vooral van belang wanneer de projectvennootschap, aannemende dat zij subjectief belastingplichtig is voor de vennootschapsbelasting, winst moet nemen en hoe zij de winst moet berekenen. De winstneming en winstberekening hangen af van de kwalificatie van de door de projectvennootschap te ontwerpen en te bouwen infrastructuur. Geconcludeerd kan worden dat de kwalificatie van de infrastructuur als bedrijfsmiddel tot een evenwichtiger belastingheffing leidt dan kwalificatie als onderhanden werk. Bij kwalificatie als onderhanden werk doemt ook het probleem op dat het opleveringsmoment en de prijs bij oplevering moeilijk zijn vast te stellen. Voor de oplossing van dit probleem is een tweetal benaderingen voorgesteld, die wij de complex- en de concessiebenadering hebben genoemd.

Voor de indirecte belastingen moet een DBFMO-contract als een samengestelde prestatie worden aangemerkt. Als de prestatie kwalificeert als een (op)levering van de infra-

structuur is de projectvennootschap de BTW op een eerder tijdstip verschuldigd dan wanneer sprake is van een dienst. Toepassing van het kastelsel kan dan uitkomst bieden. PPS in de vorm van DBFMO-contracten kan echter leiden tot een hogere BTW-druk als de opdrachtgever geen recht heeft op compensatie van BTW uit het BTW-compensatiefonds en/of een vrijgestelde ondernemer is. De toekomst zal moeten uitwijzen of dit gevolgen heeft voor de keuze om wel of niet gebruik te maken van DBFMO-contracten.

De auteurs zijn verbonden aan Nauta Dutilh NV te Amsterdam.

De foto's van mw. mr. F.J. Manzoni-Van de Kuilen en mr. D.J. Prinsen zijn gemaakt door Heijndael & Annegarn.

- 1 Voor meer informatie over DBFMO-contracten zie DBFM, sturing door prikkels, juli 2003, brochure uitgegeven door het Kenniscentrum PPS en tot stand gekomen onder de redactie van PriceWaterhouseCoopers, IBM Consulting en RP Communicatie.
- 2 Zoals de A59 (Rosmalen-Geffen), N11 (Alphen aan den Rijn-Bodegraven) en de N31 (Leeuwarden-Drachten).
- 3 Zoals de afvalwaterzuiveringsinstallatie Delfland.
- 4 Zoals de bovenbouw van de HSL-Zuid.
- 5 Zoals het Moutaigne-lyceum in Ypenburg het ministerie van Financiën (renovatie).
- 6 J.H.W. Koster, Publiek-private samenwerking bij aanleg infrastructurele werken. Het DBFM-contract: the heart of the matter. *Maandblad voor vermogensrecht*, juli/augustus 2005, nr. 7/8, p. 126; in de brochure genoemd in voetnoot 1 wordt een duur van 25 tot 30 jaar genoemd, zie p. 4.
- 7 Voor meer over de drijfveren voor het vormen van een consortium zie het DBFM-handboek, een verkenning van DBFM contractonderdelen, een uitgave van het Kenniscentrum PPS, april 2005, p. 11, onderdeel 1.7, en DBFM, sturing door prikkels, juli 2003, brochure uitgegeven door het Kenniscentrum PPS en tot stand gekomen onder de redactie van PriceWaterhouseCoopers, IBM Consulting en RP Communicatie, p. 9-10.
- 8 Zie bijvoorbeeld HM Treasury, Standardisation of PFI Contracts Version 3, april 2004, section 13.9, Changes in tax law, p. 102 en UNCITRAL Legislative guide on privately financed infrastructure projects, United Nations, New York, 2001, p. 199.
- 9 Art. 8, lid 1, Wet VPB 1969 jo. art. 3.25 Wet IB 2001.
- 10 Wat de Hoge Raad bevestigd heeft in HR 26 februari 1997, BNB 1997/145.
- 11 HR 29 november 1989, BNB 1990/38 en HR 29 november 1989, BNB 1990/42.
- 12 Art. 7:750 BW.
- 13 Art. 7:758, lid 2, BW.
- 14 In de literatuur wordt overigens bepleit dat een DBFM-overeenkomst niet een benoemde overeenkomst is, zoals een overeenkomst tot aanneming van werk, maar een overeenkomst sui generis, zie het DBFM-handboek, een verkenning van DBFM contractonderdelen, een uitgave van het Kenniscentrum PPS, april 2005, p. 8; J.H.W. Koster, a.w., p. 127.
- 15 DBFM, sturing door prikkels, juli 2003, brochure uitgegeven door het Kenniscentrum PPS en tot stand gekomen onder de redactie van PriceWaterhouseCoopers, IBM Consulting en RP Communicatie, p. 9-10.
- 16 HR 26 februari 1997, BNB 1997/145.
- 17 R.o. 5.4 van het hof, opgenomen in het arrest.
- 18 R.o. 3.3.2.

- 19 R.P.C. Cornelisse en A.O. Lubbers, De ontwikkeling van goed koopmansgebruik door de Hoge Raad, *WfR* 2004/6590, p. 1216. In onderdeel 2.1.5 van dit artikel beschouwen de auteurs aan de hand van jurisprudentie factoren die aanleiding kunnen zijn voor uitstel van winstneming. Ook uit deze beschouwing volgt dat winstneming mag worden uitgesteld zolang onzekerheid blijft bestaan rond de vraag of en zo ja tegen welke prijs de oplevering uiteindelijk plaatsvindt.
- 20 Art. 7:758, lid 1, laatste volzin en lid 2, laatste volzin, BW.
- 21 DBFM, sturing door prikkels, juli 2003, brochure uitgegeven door het Kenniscentrum PPS en tot stand gekomen onder de redactie van PriceWaterhouseCoopers, IBM Consulting en RP Communicatie, p. 6-8.
- 22 DBFM, sturing door prikkels, juli 2003, brochure uitgegeven door het Kenniscentrum PPS en tot stand gekomen onder de redactie van PriceWaterhouseCoopers, IBM Consulting en RP Communicatie, p. 7. Zie tevens het DBFM-handboek, een verkenning van DBFM contractonderdelen, een uitgave van het Kenniscentrum PPS, april 2005, p. 21-22.
- 23 Deze typering is ontleend aan de Cursus Belastingrecht IB, 3.2.18, E.c.c.1, p. 874-878.
- 24 Zie vindplaats in voorgaande voetnoot.
- 25 Zie o.a. HR 11 maart 1953, *BNB* 1953/119 en HR 21 oktober 1959, *BNB* 1959/357.
- 26 L.G.M. Stevens, *Inkomstenbelasting 2001*, Kluwer, Deventer 2001, p. 291, onderdeel 315 en de daar genoemde jurisprudentie.
- 27 HR 29 mei 1957, *BNB* 1957/220 en HR 24 december 1957, *BNB* 1958/84.
- 28 HR 19 oktober 1955, *BNB* 1955/377.
- 29 Zie voetnoot 22.
- 30 Cursus Belastingrecht IB, 3.2.18.E.f.3.1, p. 903 en de daar vermelde literatuur. Zie tevens L.G.M. Stevens, *Inkomstenbelasting 2001*, Kluwer, Deventer 2001, p. 295-297, onderdeel 320 en de daar genoemde jurisprudentie.
- 31 HR 14 juni 1972, nr. 16.803, *BNB* 1972/166.
- 32 Zoals de renovatie van het ministerie van Financiën, die aanbesteed wordt als DBFMO-project.
- 33 HR 23 januari 1957, *BNB* 1957/68.
- 34 Zie bijvoorbeeld het DBFMO-project HSL-Zuid.
- 35 Cursus Belastingrecht IB, 3.2.18.E.f.3.1, p. 903-908.
- 36 HR 26 februari 1997, *BNB* 1997/145; de staatssecretaris van Financiën heeft in zijn besluit van 18 december 1998, *BNB* 1999/66 (geactualiseerd voor de Wet IB 2001 in het besluit van 14 november 2000, *V-N* 2000/52.1) zijn beleid ten aanzien van winstneming bij onderhanden werk gepubliceerd.
- 37 Zie het arrest in de voorgaande voetnoot.
- 38 HR 3 maart 1982, *BNB* 1982/169.
- 39 HR 21 juni 1961, *BNB* 1961/272.
- 40 Zie in dit verband D.J. Prinsen, *Fiscus moet privaat-publieke samenwerking duwtje geven*, FD 16 september 2004. Zie tevens H. de Jongh, *Fiscus dreiging bij PPS-projecten*, FD 8 juni 2005.
- 41 Hierna wordt onder het geval waarin de infrastructuur als bedrijfsmiddel kwalificeert begrepen de situatie waarin niet de infrastructuur, maar het gebruiksrecht daarop en de onroerende zaak waarop of waarin de infrastructuur is gerealiseerd als bedrijfsmiddel van de projectvennootschap.
- 42 HR 21 juni 1961, *BNB* 1961/272.
- 43 HR 30 september 1964, *BNB* 1966/52.
- 44 HR 24 januari 1990, *BNB* 1990/103.
- 45 Zie onderdeel 2.1.
- 46 Art. 3.30, lid 1, Wet IB 2001.
- 47 Ook wel onderhoudsreserve genoemd: art. 3.53, lid 1, onderdeel a, Wet IB 2001
- 48 Zie onderdeel 2.2.1, onderdeel 'Kwalificatie als onderhanden werk'.
- 49 Vergelijk HvJ EG 25 februari 1999, nr. C-349-96, *Card Protection Plan*.
- 50 Vergelijk HvJ 14 mei 1985, C-139/84, *Van Dijk's Boekhuis BV*.
- 51 Er zijn ook situaties denkbaar dat een opstal- of een erfpachtrecht wordt gevestigd op de infrastructuur ten behoeve van de opdrachtnemer. In dat geval kan de opdrachtnemer het object wel ter beschikking stellen. De kwalificatie van de dienstverlening door de opdrachtnemer is afhankelijk van wat partijen contractueel zijn overeengekomen.
- 52 Er is doorgaans sprake van een werk van stoffelijke aard als er een tastbaar product ontstaat. Producties van in hoofdzaak persoonsgebonden arbeid van geestelijke of intellectuele aard, zoals diensten van architecten, scheepsontwerpers en tekenaars, vallen hier niet onder.
- 53 De verleggingsregeling heeft ook gevolgen voor de regeling voor de ketenaansprakelijkheid die geldt voor de loonbelasting en premies volksverzekeringen/werknemersverzekeringen.
- 54 Eigenbouwer is degene die zonder opdracht van een opdrachtgever in de normale uitoefening van zijn bedrijf een werk van stoffelijke aard uitvoert dat betrekking heeft op onroerende zaken.